

УДК: [37+001]:316.422

Д.Є. ШВЕЦЬ

**СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ І НАУКИ
В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ КРИЗИ**

Швець Дмитро Євгенійович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри менеджменту організацій, начальник навчального відділу Запорізької державної інженерної академії

Статтю присвячено дослідженню мікросоціальних чинників перманентної кризовості системи освіти і науки в Україні.

Ключові слова: наука, освіта, система науки і освіти, реформування освіти і науки, інноваціонування освіти і науки.

Статья посвящена исследованию микросоциальных факторов перманентной кризисности системы образования и науки в Украине.

Ключевые слова: наука, образование, система науки и образования, реформирование образования и науки, инновационирование образования

The article investigates macrofactors of permanent crisis education and science in Ukraine.

Keywords: science, education, science and education system, reforming education and science, innovation of education and science.

© Д.Є. Швець, 2012

Постановка проблеми. При наявному рівні розвитку України сфера інновацій зазнає довготривалого гальмування, оскільки досягнення європейських стандартів життя передбачає структурну модернізацію, а також перебудову соціальної структури суспільства в напрямку розширення і поглиблення конкуренції, припущення різноманітних форм нерівності, які припускали б формування інтелектуального капіталонакопичення.

Провідна роль у цьому процесі мала б належати університетам як науково-дослідницьким лабораторіям, проте в нинішній Україні університети не виконують функцію інноваціонування через їхню залежність від бюрократичних установ. Ключова проблема української системи інноваціонування полягає в тому, що її ефективність у секторі досліджень і розробок, освіти, винахідництва – не є високою у зв'язку із притаманним українській соціальній сфері розривом між освітнім та науковим капіталонакопиченням. З іншого боку, постійний пресинг щодо підприємців як соціальної групи, суто феодалне ставлення до них, делегітимація підприємництва залишаються неприйнятними соціальними чинниками щодо розвитку сучасних досягнень в галузі науки та сцієнтології (наукознавства).

Для ефективного вирішення цієї проблеми необхідно визначити вихідні позиції основних компонентів національної інноваційної системи, ступінь їх відповідності вимогам інноваційно-інвестиційної моделі розвитку, виявити слабкі сторони і перепопи, що гальмують такий розвиток, а також наявні переваги і потенційні можливості щодо здійснення узгоджених системних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан наукової сфери України обумовлений довгостроковим негативним впливом загальноекономічних проблем, пов'язаних зі структурною деформованістю економіки країни, домінуванням в ній низькотехнологічних галузей і укладів, вироб-

ництв продукції з низьким рівнем доданої вартості, які об'єктивно малосприйнятливі до сучасних наукових досягнень.

Мета дослідження. Визначення стратегічних орієнтирів реформування та інноваціонування системи освіти і науки в Україні в світлі глобалізаційних тенденцій.

Завданнями статті є: 1) визначення стратегічних орієнтирів реформування та інноваціонування науки; 2) визначення стратегічних орієнтирів реформування та інноваціонування системи освіти.

Статтю присвячено дослідженню мікросоціальних чинників перманентної кризовості системи освіти і науки в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пріоритети розвитку державної політики інноваціонування в Україні були сформовані з урахуванням радянської логіки залишкового фінансування науки. Практично не враховувалися системні зміни, що відбувались в соціальній структурі українського суспільства, зокрема – зростаюча маргіналізація вчених, значна частина яких емігрувала за кордон, та викладачів вищої школи, які були інтелектуально невідповідні до розробки інноваційних проектів та інноваційного проектування загалом.

Для України в цілому є притаманними доволі низькі показники наукоємності вітчизняного виробництва та освіти при переважанні трансмісійних освітніх технологій із збереженням авторитарно-едакаціоністських підходів, притаманних радянській педагогіці. Остання не сприяла і не сприяє генеруванню інноваційних ідей та наукових продуктів викладацькому та студентському середовищі, що завжди викликало і викликає суттєву критику з боку відповідних суб'єктів підприємницької діяльності, зацікавлених у відповідних інноваційних проектах у сфері освіти і науки.

За рахунок дефіцитарної бюджетної політики виникає проблема дублювання для вищих на-

вчальних закладів, які не стають інноваційними інституціями, а продовжують виступати в якості конвейерів з випуску невитребуваних у ринковому середовищі фахівців. Розрив між запитом на відповідні групи та категорії фахівців та реальні показники перенасичення ринку відповідними кадрами призводять до профанації науково-освітнього капіталу останніх. В свою чергу, профанованість освітнього капіталу на світовому ринку інтелектуальних капіталів призводить до обмеження конвертабельності освітнього капіталу, що уповільнює міжкультурний обмін у сфері наукових комунікацій. Застарілість сучасної технологічної бази науки, безвідповідальне ставлення до приведення її у відповідність до сучасних вимог фактично унеможливають проведення в Україні досліджень на світовому рівні без допомоги зарубіжних партнерів, яка часто є небезкорисною: чимало значущих досягнень українських вчених стають інтелектуальною власністю інших країн. Майже половина наукових кадрів України витрачає свій творчий потенціал здебільшого в інтересах зарубіжних замовників [2].

Везростаючого масштабу у зв'язку з інноваційною політикою набуває деінтелектуалізація політичної влади, яка не зацікавлена в інтелектуальному діалозі із інтелігенцією, що призводить до формування позанаукової та позаідеологічної інноваційної політики в сфері науки. Останнє стає тим більш небезпечним, чим глибшою стає криза легітимності для ключових інститутів влади.

Політика «виживання» науки без проведення системних заходів щодо її адаптації до ринкових вимог, незатребуваність її вітчизняною економікою призвели до тяжких наслідків. В Україні відбулося найбільше серед країн Центральної і Східної Європи скорочення чисельності наукових кадрів, обсягів фінансування науки, рівня оплати праці. Ці зміни набувають особливо негативного забарвлення в порівнянні зі зростанням чисельності держуправлінь, силових структур, служителів культів та витрат на їх утримання.

Істотною проблемою стає моральне та фізичне зношування наукових кадрів, утворення наукових та освітніх геронтократій. Такого роду геронтократії утворюють лобі на рівні відповідних бюрократичних установ, що призводить до ще більшої стагнації в сфері інноваціонування. Адже корпоративні інтереси бюрократії від науки вступають в очевидне протиріччя із зростанням наукоємності освітніх технологій.

Не дає позитивних наслідків спроба вплинути на якість оновлення кадрів шляхом необґрунтованого зростання чисельності аспірантури і докторантури. Для підготовки величезної кількості аспірантів і докторантів (понад 33 тис. чол.) сьогодні в Україні немає відповідної наукової бази. У багатьох вищих навчальних закладах, де проходить підготовку більша частина пошукувачів, не виконується жодної дослідницької теми, тому підсумком їх праці стають переважно компіляційні дисертації. Відповідно незначним є наукове і практичне значення таких робіт. Невисока й частка захищених аспірантами дисертацій, значна частина аспірантів у подальшому не займається науковою роботою.

На даний час лише менше третини всіх вітчиз-

няних кандидатів і докторів наук працює безпосередньо в науковій сфері. Цьому в певній мірі сприяє втрачання вимогливості при вирішенні проблем атестації наукових кадрів, присудженні вчених і академічних звань, зниження престижу наукової праці при збереженні в суспільстві престижу вчених звань, які сьогодні стають також своєрідним предметом приватизації. Розвитку науки не сприяє також ідеологічна аномія, яка істотним чином впливає на відсутність ієрархії пріоритетів у роботі відповідних стратегій Української держави; адже далеко не в останню чергу розвиток науки визначається (хай навіть і тимчасовою) моноідеологією, яка скеровує керівництво держави на ідеологічне пріоритетування науки в якості провідної соціальної підсистеми суспільства.

Гострою проблемою є наростаючий розрив між дисциплінарних зв'язків і циклу «фундаментальні дослідження – розробки – комерціалізація знань у виробництві». Врешті-решт це призвело до того, що більшість наукових установ стала скочуватися до реалізації політики консервації і тиражування тематики з метою виживання, а не для розвитку. Тому сьогодні до 75 % вітчизняного наукового потенціалу використовується для підтримки вже досягнутого науково-технічного рівня економіки, лише незначна частина орієнтована на цілі оновлення на сучасному рівні наукових знань.

Переважає більшість нормативно-правових актів у сфері науки в Україні мають декларативний характер; до того ж, дефіцит розвитку прикладної науки пояснюється відсутністю соціального замовлення з боку соціальної групи, яка є зацікавленою у зростанні виробництва і раціоналізації соціального життя, а саме – буржуазії (підприємців). Оскільки остання піддається перманентному пресингу з боку державної влади, і, відповідно, має місце високий рівень етатизованості наукового виробництва, то й наука продовжує стояти на місці.

Аналіз даних експертних оцінок, отриманих у рамках виконання Державної програми прогнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку України, свідчить, що вітчизняна наука зберегла здатність за певних умов виконувати дослідження і отримувати результати світового рівня з наступних напрямів:

- розробка новітніх розділів математики (зокрема в теорії функцій, функціональному аналізі) та теоретичної фізики;
- дослідження наноструктур і розробка нанотехнологій;
- радіофізика міліметрового та субміліметрового діапазону;
- імунобіотехнології, біосенсорика та молекулярна діагностика;
- біотехнологія рослин та біофізика; біодеградація;
- кріобіологія та кріомедицина; нейронаука, зокрема нейрофізіологія;
- інформатика;
- мікро- та оптоелектроніка;
- аерокосмічні технології, а також у низці інших напрямів фізики, хімії, біології.

Україна зберегла також потужний, практично безпрецедентний, принаймні для Європи, потенціал

матеріалознавчої науки, зокрема в таких напрямках світового значення:

– управління процесами структуроутворення, формування властивостей конструкційних та інструментальних матеріалів, їх зварювання, в тому числі з використанням висококонцентрованих джерел енергії та електромагнітного впливу (електронно- та іонно-променеві технології, лазерні технології тощо);

– розробка технологій виробництва функціональних матеріалів для електроніки, лазерної та діагностичної техніки;

– створення новітніх композиційних матеріалів та вивчення механічних властивостей побудованих на їх основі складних конструкцій і систем;

– розробка технологій виробництва синтетичних алмазів та інших надтвердих матеріалів, а також інструменту на їх основі.

Ціла низка конкурентоспроможних вітчизняних розробок вже сьогодні могла б потужно вийти на світовий ринок. Серед них:

– технологія і комплекс апаратури для зварювання живих тканин при хірургічних операціях;

– поліорганосилоксинові адсорбенти;

– вітчизняні антибіотики – циклоспорини;

– одержання на основі вітчизняних технологій титанових сплавів;

– вітчизняні надтверді матеріали та інструмент на їх основі та інші.

Про збережений потенціал вітчизняної науки свідчить і той факт, що українські вчені беруть активну участь в загальноєвропейському та світовому ринках наукових кадрів і наукових розробок та користуються на ньому значним попитом. Проте висока мобільність наукових кадрів має місце без будь-якої участі держави, тому не використовується в інтересах країни. Поза інтересами країни залишається і численна українська наукова діаспора в зарубіжних наукових структурах [1].

З іншого боку, при наявності широкої бази для розвитку природознавства, в українській науці існує дефіцит прикладних досліджень в суспільствознавчій галузі, малорозвиненими залишаються прикладна соціологія та психологія, наукові праці з тематики яких мають переважно спекулятивну спрямованість. Такий дефіцит пояснюється інерційними складниками в системі управління гуманітарною наукою, яка продовжує і понині залишатись на рівні філософсько-спекулятивних та умоглядних розумопобудов.

Таким чином, в Україні відсутня соціальна страта або соціальний інститут, який би формував замовлення на наукову раціональність та розробляв наукову політику держави як сукупність ідеологічних пріоритетів, пов'язаних із регуляторним впливом державної влади на процеси виробництва знань в різних соціальних підсистемах. Тим самим утверджується стагнаційно-консервативна модель, в якій відсутні механізми інноваціонування знань та оновлення і омолодження наукових кадрів.

Освіта як підсистема, що забезпечує трансляцію знань в соціальному просторі, має надзвичайно важливе значення для розвитку науки, оскільки в освіті відбувається популяризація наукових знань, їх апробація з точки зору загально-соціального по-

ширення, при цьому така апробація стає одним із механізмів інноваціонування науки. Це пов'язане з тим, що учасники освітнього процесу стають співучасниками створення нових знань та нових моделей адаптації цих знань до соціальної реальності.

З іншого боку, варто відзначити, що для формування парадигмальної науки в Україні є відсутнім конкурентне середовище, яке сприяло б витворенню «академічних банд», здатних представляти мікроспільноти науковців, які продають свої знання різним суб'єктам підприємницької діяльності. Це є важливим для потреб інноваційного розвитку країни, в якому освіта відіграє надзвичайно важливу роль. Вона є конструктивною ланкою в системі інноваціонування всіх процесів у сфері виробництва товарів та послуг. У цьому поєднанні символічний освітній капітал виступає одночасно як інструмент самопрезентації наукових кадрів і як головний інструмент їх просування в якості робочої сили, а також засобом поширення серед населення сучасних наукових знань, необхідних для забезпечення економічного, соціального і культурного розвитку суспільства на основі використання передових досягнень науки, технологій, інновацій.

Українські неоліберальні реформи проводилися, як правило, лише заради зовнішньої зміни форми власності, звільнення процесу накопичення капіталу від регулюючого контролю держави, абсолютної лібералізації цін, комерціалізації всіх видів людської діяльності, в тому числі освітньої, майже зовсім не спиралися на ті величезні можливості, які закладені в освітньому потенціалі суспільства. Повністю ігнорувалися засади ментального та культурного ґатунку, які сприяли б формуванню ринкового способу мислення в середовищі науковців та перетворенню наукових кадрів у науковців-бізнесменів. Це призвело до суттєвого зниження якості освітньої діяльності і формування наукового маргінесу, в якому найбільш висококваліфікована частина позбавлена відповідних ресурсів. Це в переважній більшості стосується гуманітарної інтелігенції, яка з легкістю переводить інноваціонування в девіантні соціальні практики саморуйнування, від чого криза вітчизняного виробництва поглиблюється в ще більшій мірі.

Висновки. Профанування освітнього капіталу за рахунок безідеологічного ставлення до науки з боку держави, яке мало місце в ході ринкових трансформацій, пов'язана з наступними чинниками.

Першим чинником виступає непослідовна комерціалізація вищої освіти, в якій впровадження окремих елементів Болонської системи не призвело до зростання конкурентних засад діяльності викладачів, а лише посприяло поширенню корупційних практик та купівлі-продажу дипломів, що не сприяло зростанню авторитету як комерційних ВНЗ, так і держави.

З іншого боку, серед студентів поширений суто ритуалістичний підхід до навчання, згідно з яким навчання виступає в більшій мірі дисциплінарною практикою, ніж когнітивно-формуючою щодо особи студента діяльністю. Платність вищої освіти в Україні є найвищою серед європейських країн (в середньому майже на порядок), але її якісний рівень залишається низьким через прив'язаність до

бюрократичних процедур, якими перенасичена діяльність вищої школи. Загалом викладачеві бракує автономії з точки зору локально-соціального регулювання взаємин із студентськими групами на макрорівні, що сприяло б інноваціонуванню освітнього середовища та формуванню запиту на науку в середовищі молоді.

Що стосується «контрактників», то навіть для державних учбових закладів вони сьогодні є важливим джерелом їх існування. За таких умов вимоги до знань учнів і студентів стають другорядними у порівнянні з фінансовими потребами. Зростання цих потреб закономірно призводить до зростання контингенту студентів, які оплачують своє навчання. Відповідно виникає потреба у нових викладачах. У відповідь на це вищі навчальні заклади високими темпами нарощували свої аспірантури і докторанти. Проте сьогодні, за винятком 10–12 університетів, які зберегли в певній мірі свої науково-дослідні традиції і відповідну наукову базу, здійснюється підготовка не науково-педагогічних кадрів, а суто викладачів.

Другою причиною є переважання в учбовому процесі на всіх стадіях освітньої системи репродуктивних технологій викладання всіх наукових дисциплін, що в минулому у вітчизняній освіті забезпечувало загальний високий рівень фундаментальної підготовки учнів і студентів, проте сьогодні виступає гальмівним чинником для формування наукового світогляду та інноваційної культури. Очікування, пов'язані із дивом наукового ренесансу, цілком безпідставні, оскільки наукова творчість починається із студентських мікроспільнот при поєднанні навчальної діяльності із науковою пошуковістю. Істотним недоліком Болонської систем слід вважати її біхевіористичність і виявлення переважно репродуктивних здібностей, що не сприяє онауковленню комунікації у вищій освіті.

Третьою причиною виступає кадровий вакуум, який виник з початком ринкових реформ у зв'язку з майже повною ліквідацією середньої ланки системи професійної підготовки кадрів – професійно-технічних училищ і технікумів, які в радянській системі освіти виконували функцію первинної професійної соціалізації робочої сили шляхом надання вузькофахових знань і технологічних навичок, необхідних для трудової діяльності в окремих сегментах виробництва. Зараз існує запит на залучення до виробництва фахівців подібного ґатунку. Професійно-технічні навчальні заклади змушені нині перепрофільовуватись і мімікрувати під вищі навчальні заклади з метою виживання.

Однією з причин, що гальмують розвиток системи професійної освіти, є зниження престижності робітничих професій. У свою чергу це обумовлено тим, що у вітчизняній економіці домінують робочі місця низькотехнологічної укладності, які малопривабливі для сучасних фахівців, особливо молодих. В Україні необхідно створювати в достатній кількості нові сучасні робочі місця, привабливі і для випускників навчальних закладів, і для забезпечення повернення у вітчизняну економіку українських зарубіжних заробітчан [4, с. 53].

Слід зазначити також, що в Україні слабо розвинута система післядипломної освіти, вона не забезпечує у відповідності з вимогами інноваційного розвитку неперервне оновлення фахового рівня всіх працюючих членів суспільства. На підвищення рівня кваліфікації в Україні витрачається на порядок менше часу, ніж в інноваційно-розвинутих суспільствах.

За останні два десятиріччя відбувся розрив зв'язків циклу «наука – освіта – виробництво», освіта, як і наука, залишається майже повністю відстороненою від процесу формування інноваційної економіки. Гострота і складність цієї проблеми потребує системних стратегічних рішень.

Щодо переваг України в освітній сфері, то до таких можна віднести наступні [5-6]:

- достатньо високий рівень освіти населення, який співставний з середньоєвропейськими показниками;

- позитивна тенденція до зростання в останні роки кількісних показників дітей і молоді, охопленої освітою, загальної чисельності студентів, розвинута інфраструктура шкільної і професійної освіти;

- багата історія, традиції і позитивний теоретико-методологічний та методичний досвід вітчизняної педагогічної школи, особливо надбання у сфері поєднання навчального процесу з елементами науково-дослідної діяльності, залучення учнівської і студентської молоді до вирішення практичних завдань;

- збереження значного науково-педагогічного потенціалу, який за певних умов здатний суттєво вплинути на здійснення змін в освітній сфері в напрямі її інноваційного розвитку;

- посилення відкритості національної освітньої системи, ступеня її інтеграції в європейську і світову освітні системи, що сприяє об'єктивізації оцінки рівня роботи навчальних закладів, активному використанню найкращого світового досвіду в цій справі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Освітня реформа: зв'язок освіти та ринку праці. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/files/articles/66/49/Education_Reform_UKR.pdf
2. Програма економічних реформ на 2010-2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», С.30-33. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_2.pdf;
3. Коротков Э.М. Управление качеством образования: учебное пособие [для вузов] / Э.М. Коротков; 2-е изд. – М.: Акад. Проект, 2007. – 320 с.
4. Ушаков М.В. Образование в трансформирующемся обществе / М.В. Ушаков // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2002. – № 4. – С. 147-158.
5. Фурман А. Системна диференціація навчання: концепція, теорія, технологія / А. Фурман // Освіта і управління. – 1997. – Т.1, № 2. – С. 37-67.
6. Шереги Ф.Э. Социология образования: прикладной аспект / Ф.Э. Шереги, В.Г. Харчева, В.В. Сериков. – М.: Юристъ, 1997. – 304 с.